

Hajdú Mihály

Családnevek enciklopédiája (Kalcsó Gyula)

TINTA KÖNYVKIADÓ. BUDAPEST. 2010. 552 OLDAL

A leggyakoribb magyar családnevek gyűjteménye

A Tinta Könyvkiadó A magyar nyelv kézikönyvei sorozat XVII. köteteként adta ki Hajdú Mihály Családnevek enciklopédiája című művét. A közelmúltban elhunyt szerző életművének valóságos koronája ez a hatalmas vállalkozás, amely – mint az alcíme is mutatja – leggyakoribb mai családneveinkről kíván enciklopédikus tájékoztatást nyújtani. A sorozat XVI. kötetével, a Keresztnevek enciklopédiájával együtt a mai magyar személynévkinccs nagy részéről átfogó képet nyújt. Ez utóbbi kötetéről Bíró Ferenc írt ismertetőt az Anyanyelv-pedagógia 2009. évi 4. számában. (Bíró 2009). A Családnevek enciklopédiája olyan alpmű, amelynek feltétlenül ott kell lennie minden magyartanár valódi vagy virtuális könyvespolcán. (Mindkét enciklopédia, a Tinta Könyvkiadó 44 további kiadványa mellett hozzáférhető teljes terjedelmében, ingyenesen az Educatio Kft. Digitális Tankönyvtárában (1) (2).

Hajdú Mihály a magyar névtani kutatások meghatározó alakja volt. Az enciklopédia a családnevekkel kapcsolatos kutatásainak szintézise, egyaránt fontos a szűkebb szakma, valamint a művelt nagyközönség számára. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy megjelenése óta számos ismertetés, méltatás, híradás jelent meg róla, csak a legfontosabbakat említve többek között a *Magyar Nyelvben* (Vörös Ferenc 2011), a *Magyar Nyelvőrben* (Zántó 2010), a *Névtani Értesítőben* (Mizser 2010), az *Édes Anyanyelvünkben* (Grétsy 2010), valamint több esetben az elektronikus médiumokban, televízióban, rádióban. Hiánypótló vállalkozás is, hiszen korábban a magyar családnévállományról monografikus feldolgozás legfeljebb egy-egy történelmi időszak (például Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*) vagy egy-egy település, tájegység tekintetében született (például B. Gergely Piroska: *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*), átfogó, a teljes szinkron névállományt felölelő mű nem volt.

A hatalmas munka kezdetét jelentette, hogy a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének rendelkezésére bocsátotta tudományos fölhasználás céljára a magyar állampolgárok (2007. január elsejei állapotnak megfelelő) születés kori családneveinek teljes listáját a névviselők összes számának megadásával. 10 162 610 személy születés kori nevét vizsgálhatták meg tehát a kutatók, amelyek közül a szerző 1230 családnevet választott ki a gyakoriság alapján. Minden olyan név bekerült az enciklopédiába, amelyet ezernél több személy viselt. Ez azt jelenti, hogy az akkori Magyarország 6 688 592 polgárának (a teljes lakosság 65,82%-ának) a családneve szerepel a kötetben. (Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a teljes, tiszteletre méltóan gazdag családnévállomány 194 917 nevet tartalmaz.)

Az enciklopédia négy fő részből áll: a *Bevezetés*ből, a névcikkekből, a *Bibliográfiá(k)*ből és a *Függelék*ből. A *Bevezetés* két részre tagolódik: tartalmaz egy tanulmányt a családnevekről, valamint ismerteti a névcikkek

fölepítését. A szerző elsőként egy terminológiai kérdésre irányítja az olvasó figyelmét: megmagyarázza a *családnév* szakszó használatának a szükségszerűségét. A *családnév* esetében sokkal inkább a funkció kerül előtérbe, mint a szinonimaként használt *vezetéknév*ben, amely a kijelölő jelző sajátos magyar szórendi helyére utal. (Ez a kérdés a magyar nyelvi órán is előkerül, hiszen a személynévírás fontos helyesírási témakör.) Kitér arra is, hogy miért nevezi a művét enciklopédiának: „E könyv címében azt jelenti, hogy az egyes családnevek bemutatásakor teljességre törekszünk. Igyekszünk mindent leírni az adott névről, ami a mai kor tudásszínvonalának megfelel és fölmutatható” (i. m. 7). A *Bevezetés* családnevekről szóló tanulmánya rövid történeti áttekintéssel kezdődik. Ebből megtudhatjuk, hogy a családnév a keresztény kultúrában alakult ki, és csupán a IX–X. században kezdett elterjedni az észak-itáliai városállamokból. Más kultúrkörben európai mintára csak az új- és a legújabb korban kezdett ismertté és egyre általánosabbá válni. A magyar családnevek kialakulásának kezdetét a XIV. századra, általánossá válásukat a XV. századra teszi. A *Bevezetés* első felében mindezeket túl a szerző felvázolja a családnevek alaptípusait. Ezek a világ minden tájára érvényesnek tekinthetők, a mai magyar névállományban is megmutatkozik mindegyik. Az egyes típusok áttekintésekor minden esetben kitér a keletkezés körülményeire, idéz történelmi példákat a Bibliából, valamint magyar nyelvemlékekből. Több esetben kiderül az is, hogy az egyes típusok, valamint altípusok milyen arányban vannak jelen a mai magyar családnévállományban.

Első főtípusként az apanévi eredetű családneveket említi. Ezek lényege, hogy az azonos nevű személyeket az apjuk nevével különböztették meg (például latin okleveles adatban: *Cosma filius Pauli*, azaz *Pál fia Kozma*). A főtípuson belül két altípust különít el: a pogány kori, valamint a keresztény eredetű neveket. A pogány kori nevek egy része magyar közszói eredetű, más részük jövevényszóból alakult (például ótörök nyelvekből). Válhattak családnévvé önmagukban (például *Csillag*, *Farkas*, *Mag*), továbbá a *-fia*, *-fi* összetételi utótaggal kiegészülve (például *Bánfi*, *Bekefi*), vagy az *-i*, *-a* ~ *-e*, mára *é*-vé vált birtokjelet hozzátoldva (például *Bacsa*, *Borza*, *Cseke*), illetőleg esetleg már kicsinyítő vagy becéző képzős alakban (például *Botka*, *Magda*, *Magony*). Az ilyen családnévű személyek száma több mint 200 ezer volt. A keresztény eredetű (bibliai vagy martírológiumi, azaz mártírok, szentek nevéből származó) nevek ugyanúgy alakulhattak, mint a pogány koriak, azaz önmagukban (például *Antal*, *Gergely*, *Rudolf*), a *-fia*, *-fi* összetételi utótaggal kiegészülve (ebből a leggyakoribbak között csak kettő szerepel: *Győrfi*, *Pálfi*), kicsinyítő vagy becéző képzős alakban (például *Agócs*, *Balla*, *Pető*), az *-i*, *-a* ~ *-e* birtokjelet hozzátoldva (például *Balassa* ~ *Balassi*, *Lőrincze*, *Tamási*). Több mint 360 000 állampolgárnak volt 2007-ben ilyen eredetű családneve.

A következő főtípus a helynévi eredetű nevéké, amelyek esetében a megkülönböztetést a megnevezett személy születési, származási vagy lakóhelyével végezték el. Ennek is két altípusa van: a végződés nélküli, valamint az *-i* képzős helynevekből alakult családnevéké. Az előbbieket azonosítása nehéz feladat, ugyanis „településneveink egy része az Árpádok korában magyar névadással (minden végződés vagy összetétel nélkül) pusztán személynévből alakult” (i. m. 10). Az ilyen nevekről sokszor lehetetlen megállapítani, hogy apanévi eredetűek, vagy végződés nélküli helynévből alakultak-e ki (például *Bene*, *Józsa*, *Szalók*). Könnyebb a határrésznevekből, falurésznevekből megszületett elnevezések azonosítása (például *Mező*, *Mocsár*, *Pallag*), amelyek esetében a településen belüli lakóhely lehetett az identifikáció alapja. Az *-i* képzős helynevekből lett családnevek száma igen nagy. Ezek között vannak nagyobb tájegység nevéből (*Alföldi*, *Baranyai*, *Szilágyi*), településnevekből (jellemzően a nagyobbakéból, például *Győri*, *Kassai*, *Kolozsvári*, *Szegedi*) keletkezettek. Ez utóbbin belül is megkülönböztethetők különféle típusok, például a védőszentről elnevezett települések nevéből keletkezettek jellemzően a *Szent*- előtaggal kezdődnek (például *Szentpéteri*, *Szentmihályi*), vagy vannak olyan településnévi eredetű családnevek, amelyek az adott földrajzi hely jellegzetességeire vezethetők vissza, a környék növény- és állatvilágát tükrözik (*Büki*, *Meggyesi*, *Hollósi*, *Tyukodi* stb.).

A harmadik főtípus a népre, népcsoportra utaló családnevéké, amelyek megnevezése egyben megmutatja a két altípusukat is. Ezek esetében a legtöbbször nem a származás az identifikáció alapja, hanem az adott

néppel való valamiféle kapcsolat (például a közelükben élt, hordta a viseletüket, beszélte a nyelvet). A népre utaló nevek közül kiemelkedik gyakoriságával a *Tóth*, amely eredetileg idegent, később szláv nyelvet beszélőt jelentett. A népnevek közül természetesen a XIV–XV. században használatosak váltak családnévvé (ezért nincs *Szlovák*, *Ukrán* stb., ezek későbbiek). Összesen 14 név tartozik ide (például *Cseh*, *Horváth*, *Lengyel*, *Németh*, *Oláh*, *Török*), több mint 700 000 magyar állampolgár családnéve volt ilyen 2007-ben. A másik altípus, a népcsoportnévi eredetű családnévek esetében hasonlókat lehet elmondani: nem az adott népcsoportból való származás miatt, hanem valamilyen hasonlóság alapján kaphatták megkülönböztető jelzőként. Ezek között vannak nem magyar nyelvű népcsoportnevekből származók (*Kun*, *Szász*), valamint magyarok (*Hajdú*, *Székely*). A négy családnévet közel 50 000 magyar ember viselte az adatkérés időpontjában.

A társadalmi helyzetre, tisztségre, rangra utaló családnévek főtípusa sokszor nehezen azonosítható, mert nehéz elkülöníteni a tisztség és a foglalkozás (l. lentebb) fogalmát. Az igen gyakori *Bíró* családnév például ebbe a főtípusba tartozik, mert a keletkezése idején még csak ideiglenesen viselt tisztség és nem foglalkozás volt. Ide tartoznak még a *Nemes*, *Zsíros*, *Telek*, *Kóbor*, *Rab*, *Árva* stb. nevek. A foglalkozásra utaló családnévek között többféle típus különíthető el. Az ún. ősfoglalkozások nevei a gyűjtögető, halászó, vadászó életforma tevékenységeinek emlékét őrzik (például *Halász*, *Galambos*, *Vadász*, *Szarvas*, *Makk*). Az állattenyésztés, a növénytermesztés (ezen belül a szőlőművelés) foglalkozásnevei is gyakoriak (*Pásztor*, *Lovász*, *Juhász*; *Szántó*, *Arató*, *Kertész*; *Pinczés*, *Boros* stb.). A régi céhes mesterségek is külön csoportot képviselnek, ezen belül fémművességgel, textilmunkával, fémgyártással, bőrfeldolgozással, kereskedelemmel kapcsolatos neveket találunk (*Kovács*, *Lakatos*, *Szabó*, *Forgács*, *Timár*, *Szűcs*, *Kalmár*, *Vámos* stb.). A katonai élet különböző szavai is gyakran váltak családnévvé (például *Huszár*, *Lovas*, *Nyilas*, *Dobó*). A valahová tartozásra utaló családnévek esetében a névadás motivációja az lehetett, hogy a megnevezett személy valakinek a háztartásában, kastélyában, földjén, birtokán élt, dolgozott, szolgált (például *Pap*, *Császár*, *Érsek*). Egyes esetekben ezek lehetnek belső tulajdonságot kifejezők is (például olyan rátarti, úgy pöffeszkedik, mintha ő lenne a király: ezért megkapja a *Király* nevet). A névadás indítéka ezek esetében sokszor elég homályos lehet.

A külső tulajdonságra utaló nevek az adott személy valamilyen jellegzetes sajátosságával próbálják azonosítani a viselőjüket. Ilyenek: *Balogh*, *Fehér*, *Szőke*, *Csonka*, *Sánta*, *Apró*, *Kövér* stb.; gyakran metaforikusan: *Bogár*, *Dér*, *Szúnyog*, *Szarka* stb. Ezzel szemben a belső tulajdonságot kifejező nevek között igen sok lehet az ún. predesztinációs, azaz kívánságnév, amelyet az újszülöttnak azért adtak, hogy kedvező irányba befolyásolják későbbi sorsát (ezért egy részük esetleg tartható pogány kori apanévi eredetűnek: például *Jó*, *Boldog*, *Csendes*, *Kemény*). Minden bizonnyal vannak azonban ebben a csoportban is ragadványnévi eredetűek, amelyeket valóságos tulajdonság miatt kaptak viselőik (például *Vígh*, *Tánczos*, *Bús*), ezek között is lehetnek metaforikusak (például *Galamb*, *Pogány*).

A családnévtípusok ismertetése után a szerző külön alfejezetet szentel a családnév-változtatás problémakörének. Azzal az érdekes adalékkal kezdődik a fejtegetése, hogy a XVIII. század elején, az anyakönyvek vezetésének elrendezése és elterjedése után állandósul nagyobb mértékben a családnévhasználat. II. József 1787-es névrendelete kötelezővé tette a családnév használatát (akinek esetleg nem volt, annak német községi nevet kellett választania). Másrészt a rendelet kimondta a családnévek megváltoztathatatlanságát. Ezt később I. Ferenc 1814-ben módosította, és engedélyhez kötötte lehetővé tette az egyszeri névváltoztatást. A családnév megváltoztatása korszakonként változó gyakorisággal jellemző. A családnévüket megváltoztatók egyrészt meglévő neveket választanak, másrészt újak megalkotásával gazdagítják a meglévő névkincset. Furcsa módon itt kerül sor az idegen eredetű nevek meghonosodásának a kérdéskörére is. A rövid és viszonylag szűkszavú bekezdés a német, a szlovák és a román jövevény családnévrétegről tesz említést, valamint felhívja a figyelmet a legújabbban bekerülő arab, kínai stb. nevekre is.

Ezután következik a Bevezetés második része, amely a névcikkek fölépítését ismerteti. Minden névcikk legfeljebb hét részből áll. Ezek közül az első és nélkülözhetetlen a címnév, amely a különféle írásmódú,

illetőleg egyes esetekben akár különféle ejtismódú változatokat reprezentáló alak. Például az Almási előfordul Almásy, Almássy, Almássi alakokban, ezek közül a szerző az Almási változatot választotta címnévként. A kiválasztáskor négyféle szempontot érvényesített: a helyesírást, a kiejtést, a gyakoriságot és a hagyományt, ugyanakkor a helyesírási szempontot tekintette elsődlegesnek, azaz abban az esetben, ha a többi szempont nem írta fölül, a mai írásmódú alakot választotta. A kiejtés olyan esetekben jutott érvényre, amikor minden alakváltozat megfelelő lehet helyesírási szempontból, például a Pap ~ Papp név esetében is Pap lett a címnév, mivel – bár a pp-s forma sokkal gyakoribb – ez felel meg a kiejtésnek. Ugyanakkor például a Hajdu esetében azért lett ez utóbbi a címnév, mert a nyelvterület elenyészően kis részén ejtik hosszan a magánhangzót. Két esetben érvényesült a hagyomány és a gyakoriság együttesen: a c-t tartalmazó nevekben sokkal gyakoribb a régebbi cz-s jelölés (Rácz, Lőrincze stb.), ugyanez igaz a név végén álló t-re is, amelynek a címnevei th-ra végződnek (például Tóth, Németh). A szóvégi g-k közül azonban csak a Baloghé gh-s.

1. ábra
Az enciklopédia első névcikke

A névcikkek következő eleme a „*típusa*” bekezdés. Ebben két fontos megállapítás kap helyet. Az egyik a családnévvé válás közvetlen előzményét nevezi meg, azaz a bevezetés első felében ismertetett alaptípusok valamelyikébe sorolja be a nevet. Bizonyos nevek több típusba is beilleszthetők. A második a név nyelvi hovatartozását állapítja meg (ez nem egyezik meg az etimológiával). Például a *Pál* végső etimológiáját tekintve latin, ám magyar lexikális egységként (személynévként) válik családnévvé. Mindezek alapján az enciklopédia 1230 neve közül 1058 magyar, 6 313 271 személynek volt ilyen családnéve, ez pedig az akkori lakosság 94,39%-át jelenti. Ezeken kívül 73 német, 66 szláv, 3 román, valamint 27 bizonytalan besorolású családnév került a leggyakoribbak közé. A „*változatai*” bekezdés felsorolja a családnév írás- és ejtészváltozatait, valamint megadja az előfordulási gyakoriságukat (abban az esetben, ha az meghaladja a tízet), továbbá megadja, hogy más (például betűjeles, mint a *D. Nagy*, vagy összetételekben szereplő, mint a *Nagy-Bandó*) névváltozatokkal együtt összesen hány névvel szerepel az adatok között.

Az eredettel foglalkozó rész a legterjedelmesebb minden névcikkben. A szerző a köznévi használatról követi nyomon a névvé válást, megpróbál bemutatni minden alaki és jelentésbeli változást a családnévvé válásig. A kötet enciklopédikus jellege ebben nyilvánul meg leginkább, ahogyan a szerző fogalmaz: „ez a könyv [...], amelyet most kezében tart az olvasó, nem a névkutatók (nyelvészek, történészek, néprajzosok és genealógusok) számára készült, hanem az érdeklődő, művelt nagyközönségnek. Nem az a célja tehát, hogy másik könyvhöz utasítsa az olvasót, hanem az, hogy elmondjon a névről mindent, amit el lehet mondani féloldali terjedelemben” (i. m. 17). Egyes nevek esetében több eredetmagyarázat is szerepel. Ezek valószínűségük alapján rendeződnek el oly módon, hogy mindig a valószínűbb szerepel előbb.

Az ismeretterjesztő jelleget szem előtt tartva az idegen és nem latin betűs etimológiájú nevek etimonja mellett a szerző szerepeltet egy kiejtésre vonatkozó részt is.

A névcikkek következő része az „*elterjedtsége*” bekezdés. Bizonyos nevek esetében a rendelkezésre álló források és adatok alapján megadja a szerző, hogy a nyelvterület mely részén jellemzőek. A „*kettős nevei*” bekezdés csak akkor jelenik meg, ha a kettős nevek száma a névcikkben szereplő családnévhez képest jelentős (több mint 20-30 névben szerepel). A névcikkek utolsó (ugyancsak nem kötelező) eleme a „*névváltoztatás*”. Ebben szerepelnek azok a nevek, amelyekről a névcikkben szereplő névre történt névváltoztatás. A megváltoztatott nevek sorrendje az új névhez való viszonyt tükrözi. Elöl állnak a tükörfordítások, majd azok a nevek, amelyek alakilag a legjobban hasonlítanak a megváltoztatott névre. Ezután az azonos kezdőbetűjűek következnek, végül azok, amelyeknek alakilag nincs közük a megváltoztatott névhez. 1893-ig pontos és hiteles adatokra lehet támaszkodni a névváltoztatásokkal kapcsolatban, a XX. századtól azonban nem állnak rendelkezésre megbízható adattárak.

Összességében a kötet névcikkeket tartalmazó részéről azt lehet elmondani, hogy világos, jól áttekinthető tipográfiával készült el, a címnév nagyobb méretű betűvel, az egyes névcikkrészek címkéi félkövér betűvel kiemelve szerepelnek. Ily módon egy-egy név tanulmányozásakor gyorsan megtalálható a szükséges információ. A névcikkek jól elkülönülnek egymástól, a nyelvi adatok szakszerűen, dőlt betűkkel olvashatók. A kiejtést a nyelvészeti szakirodalomban megszokott módon szögletes zárójel jelöli.

A névcikkeket két bibliográfia követi. Előbb a családnévi és a keresztnévi szótárak és lexikonok következnek, majd a családnevek magyarázatának és elterjedtségének a vizsgálatához felhasznált szakirodalom. Az előbbi tartalmaz minden olyan magyar és idegen nyelvű, szótárszerű formában megjelent művet, amely a magyar családnévvizsgálatok szempontjából releváns lehet. Találunk itt többek között orosz, norvég, angol, lengyel, horvát, szerb, spanyol, német, svéd stb. lexikonokat és szótárakat. A második bibliográfia alapos gyűjteménye a magyar családnév-kutatással foglalkozó szakirodalomnak, elsősorban a családnévi monográfiáknak.

A kötet utolsó része a *Függelék*, amelyben megtalálható az 1230 családnév mindkét eredet szerinti szempont alapján rendszerezve. Először természetesen a legnagyobb számban szereplő magyar eredetű nevek szerepelnek a bevezetőben bemutatott fő típusokba és altípusokba sorolva, majd az idegen eredetűek. A *Függelék* következő részében az egységesített helyesírású és összevont írásváltozatú családnevek következnek gyakorisági sorrendben. A 100 000-nél több személy által viselt, azaz leggyakoribb családnevek: *Nagy, Kovács, Tóth, Szabó, Horváth, Kiss, Varga, Molnár*. A *Függelék* része még a *Névmutató*, amelyben a címnévtől jelentősebben eltérő alakok, valamint a névváltoztatások vannak feltüntetve, megkönnyítve ezzel a megfelelő névcikk megtalálását.

Hajdú Mihály családnév-enciklopédiája mérföldkő a hazai névtani kutatásban. Először dolgozza fel a teljes mai magyar családnév-kincs mintegy kétharmadát kitevő leggyakoribb neveket, és teszi közzé közérthető, ám a szakember számára is hasznosítható módon. Ugyanakkor – ahogyan ezt Vörös Ferenc is megfogalmazta a *Magyar Nyelvben* megjelent ismertetőjében – számos olyan névtani kérdésre is ráirányítja a figyelmet, amelyek újabb kutatási feladatokat jelölnek ki a családneveinkkel foglalkozók számára (Vörös 2011: 208). Az anyanyelvoktatásban – a keresztnév-enciklopédiával együtt – olyan megkerülhetetlen alapmű, amelyet a személynevek tanításakor mindenképpen érdemes diákjainkkal megismertetnünk.

Irodalom

Bíró Ferenc 2009. Ismerettár világunkat átszövő személyneveinkről. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=215> (2014. október 31.)

- Grétsy László 2010. Legismertebb családneveink enciklopédiája. Édes Anyanyelvünk 12–13. https://drive.google.com/viewerng/viewer?url=http://edesanyanyelvunk.anyanyelvapolo.hu/pdf/%C3%89des_Anyanyelv%C3%BCnk-2010-06-02.pdf (2014. október 31.)
- Mizser Lajos 2010. Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. *Névtani Értesítő* 200–203. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/6721/N%C3%89932.pdf> (2014. október 31.)
- Vörös Ferenc 2011. Hajdú Mihály, Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. *Magyar Nyelv* 200–208. http://epa.oszk.hu/00000/00032/00050/pdf/vorosf_112.pdf (2014. október 31.)
- Zántó Edina 2010. Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. *Magyar Nyelvőr* 109–111. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1361/136111.pdf> (2014. október 31.)

Kalcsó, Gyula: The collection of the most common Hungarian surnames

Az írás szerzőjéről

Kalcsó Gyula
Eszterházy Károly Főiskola, Eger, Magyarország
kgyula[kukac]ektf.hu